

Vrij en verantwoordelijk, op z'n sociaal-democratisch

In het vorige nummer van s&d zocht Rutger Claassen naar de sociaal-democratische visie op de mens. Hij benadrukte daarbij de waardevolle rol die gemeenschappen voor ons kunnen hebben. In dit artikel vervolgt hij zijn zoektocht: als de mens geroepen is om vrij te zijn, waar ligt dan de grens tussen zijn eigen verantwoordelijkheid en gerechtvaardigde overheidsinterventies?

RUTGER CLAASSEN

Wat is het mensbeeld van de sociaal-democratie? Bij een grondige heroriëntatie kunnen we aan die vraag niet voorbijgaan. Mensbeelden bepalen, samen met een maatschappijanalyse, hoe we naar maatschappelijke ontwikkelingen kijken, en waar we pijnpunten identificeren die politieke actie vereisen.

In het vorige nummer van s&d heb ik gesteld dat het mensbeeld van de sociaal-democratie een combinatie is van twee thesen: 1) de mens wordt verregaand bepaald door zijn omstandigheden, en 2) de mens is geroepen vrij te zijn. Aan de ene kant hebben sociaal-democraten van huis uit een scherp oog voor de omstandigheden waarin mensen leven, en dan met name voor de mate waarin die omstandigheden ons belemmeren. Het vechten tegen onrechtvaardige maatschappelijke structuren (zoals de invloed van 'de markt') stond en staat centraal. Het doel van die acties is gegeven door de tweede these:

36

Over de auteur Rutger Claassen is universitair docent politieke filosofie aan de Universiteit Leiden

Noten zie pagina 45

sociaal-democraten willen mensen emanciperen, vrijmaken in positieve zin. Tussen deze twee thesen bestaan verschillende spanningen. In het vorige nummer besprak ik het fenomeen van 'bindingsangst': omdat sociaal-democraten aan bevrijding van het individu hechten zijn zij geneigd om gemeenschappen met argwaan te bezien.¹ Ik heb als antwoord daarop voor een meer relationeel mensbeeld gepleit, waarin ook een positieve rol van gemeenschappen erkend wordt. Gemeenschappen zijn onontbeerlijk als plaats waar individuen erkenning van anderen (liefde, respect, waardering) krijgen. Die erkenning is nodig om tot een vrij, autonoom individu te worden. De politieke consequenties van deze verandering in mensbeeld is dat er een politieke opdracht ligt om gunstige condities te scheppen voor gemeenschappen die deze bevrijdende werking kennen.

In deze bijdrage wil ik een andere spanning tussen de twee thesen van het sociaal-democratische mensbeeld bespreken. Arnon Grunberg duidde het probleem kort en krachtig aan als een neiging tot 'miserabilisme'.² Het verwijst is dat

sociaal-democraten geneigd zijn om de eigen verantwoordelijkheid van mensen te ontkennen. Mensen worden alleen maar gezien als zielige slachtoffers van de omstandigheden die nog vrij gemaakt moeten worden. Nooit komt het moment dat zij vrij en dus zelf verantwoordelijk zijn voor hun lot, want dan zou — zo zegt de cynische liberaal — de sociaal-democraat zichzelf overbodig maken, en dat is natuurlijk niet de bedoeling. Dus blijven sociaal-democraten telkens weer nieuwe slachtoffers zoeken, mensen bij wie zij een gebrek aan vrijheid kunnen diagnosticeren, om vervolgens beleid te maken waarmee zij hen hopen te helpen. Daarmee doen zij de vrijheid van hun doelgroep echter teniet. Mensen worden niet aangesproken op hun eigen verantwoordelijkheid, maar gepamperd. De gemeenschappelijke verantwoordelijkheid die de (verzorgings)staat zich toe-eigent, drukt elke gezonde eigen verantwoordelijkheid weg.

Deze kritiek zeurt nu al decennia als een niet weg te krijgen bromvlieg rondom de sociaal-democratie. Zij is, in ieder geval in de vorm hier zojuist weergegeven, een karikatuur van wat de PvdA (en andere linkse, min of meer sociaal-democratische of progressieve) partijen daadwerkelijk hebben gezegd en gedaan. Maar net als in elke karikatuur zit er ook een kern van waarheid in. Om deze kritiek te ontmantelen, is een nadere invulling van het sociaal-democratische mensbeeld (zoals verwoord in de twee bovengenoemde thesen) nodig. Die zal ik hier proberen te geven aan de hand van het werk van enkele moderne politieke filosofen. Het doel is méér dan een verdedigende beweging te maken. Een helder mensbeeld vormt de basis van een standvastige politieke visie op de verzorgingsstaat en publieke zaak in de eenentwintigste eeuw.

HET POLITIEKE SPEELVELD

Het probleem van de eigen verantwoordelijkheid kan het best worden uitgelegd aan de hand van het denken van Ronald Dworkin.³ Alle deelnemers aan de economie produceren met behulp van hun eigen talenten een bepaalde

output, die idealiter via de (arbeids)markt te gelde kan worden gemaakt, direct (winst van een zelfstandige ondernemer) dan wel indirect (via een loon). Verschillende individuen zullen een ongelijke output realiseren, en die ongelijkheid kan worden teruggevoerd op drie factoren: 1) sommige individuen werken harder en langer dan anderen, 2) sommige individuen hebben meer (vermarktbaar) aangeboren talenten dan

Een helder mensbeeld vormt de basis van een standvastige visie op de verzorgingsstaat

anderen, 3) sommige individuen hebben hun aangeboren talenten beter kunnen ontwikkelen door stimulering van hun sociale omgeving (ouderlijk milieu, scholing et cetera). Deze drie factoren kunnen gezien worden als drie componenten die gezamenlijk de waarde bepalen van elke individuele economische prestatie. Idealiter kunnen we in elke prestatie vaststellen hoe groot het aandeel is geweest dat terug te voeren is op respectievelijk eigen inspanning, talent en sociale omgeving. De vraag is of de ongelijkheden die uit verschillen in het bezit van deze drie componenten voortkomen rechtvaardig zijn of niet. Het praktische belang daarvan is dat onrechtvaardige verschillen redenen zijn voor compensatie door de overheid. Onrechtvaardige verschillen zijn een 'sociale verantwoordelijkheid', rechtvaardige verschillen een 'eigen verantwoordelijkheid'.

Dworkin koppelt zijn eigen antwoord op deze vraag aan het criterium van 'beïnvloedbaarheid'. Alleen als het voor jou mogelijk is om de oorzaak van een bepaalde ongelijkheid te beïnvloeden, kun je er ook zelf verantwoordelijk voor zijn. Voor Dworkin is de eigen inspanning de enige bron van rechtvaardige ongelijkheden. Wie langer en harder werkt, mag ook meer verdienen. Daarentegen zijn verschillen in talent en sociale omgeving toevallig. We kiezen ons eigen

Rutger Claassen *Vrij en verantwoordelijk, op z'n sociaal-democratisch*

talent niet, noch de plaats waar onze wieg stond. Daarom moeten deze verschillen rechtgezet worden door de overheid. Dit kan door een belasting te introduceren voor diegenen met meer talent en een gunstiger sociale omgeving en die opbrengsten te geven aan degenen met minder talent en een minder gunstige sociale omgeving.

Met deze plaatsbepaling positioneert Dworkin zich links van mensen die in het geheel niet willen herverdelen, de zogenoemde libertariërs zoals Robert Nozick.⁴ Maar Dworkin plaatst zich ook links van meritocraten, die wel sociale achterstanden willen compenseren, maar niet verschillen in natuurlijke talenten.⁵ Zowel libertariërs als meritocraten menen dat talenten 'van onszelf' zijn en de opbrengsten van die talenten dus ook. Mensen zijn eigenaar van zichzelf, en het herverdelen van de arbeid die mensen met hun eigendom tot stand brengen, is een vorm van diefstal. Meritocraten en libertariërs ontkennen dus niet dat iemands talenten en sociale omgeving een kwestie van toeval zijn. Ze geloven alleen niet dat het toevalige (niet-beïnvloedbare) karakter van talenten een reden voor compensatie vormt.⁶ Omdat Dworkin wel compensatie daarvoor wil, wordt zijn positie meestal aangeduid als 'egalitarisme': gelijkheidsdenken. In de Nederlandse politiek lijken sociaal-democraten verdeeld: sommigen zijn meer egalitair, anderen meer meritocraat. Misschien is het wel kenmerkend voor de 'sociaal-liberale' vleugel om meritocraat te zijn. In Engeland is wel geopperd dat New Labour meritocratisch is en Old Labour egalitairistisch.⁷

Interessant genoeg is er echter ook nog een positie denkbaar links van Dworkin. Deze positie houdt in dat ook verschillen in eigen inspanningen reden voor compensatie zijn, omdat we onze eigen inspanningen net zo min kunnen beïnvloeden als onze talenten en sociale omgeving. Anders gezegd: of je in staat bent je in te spannen is een karakterkwestie, dus eigenlijk ook een soort talent. Hard 'willen' werken moet

Hard willen werken moet je ook maar kunnen opbrengen

je ook maar kunnen opbrengen. Niet iedereen kan dat. Dat onvermogen kunnen we mensen niet aanrekenen. Logischerwijze is hiervan het gevolg dat alle bronnen van verschillen in inkomsten compensatie verdienen. Uiteindelijk verdient dan iedereen precies hetzelfde. Die radicale conclusie wordt overigens zelden getrokken. Diegenen die sympathie hebben voor het idee dat eigen inspanning ook afhankelijk is van externe factoren laten toch meestal wel ruimte voor enige inkomensverschillen.

Dit radicale gelijkheidsdenken kent weinig vertegenwoordigers in de politiek of in de politieke theorie. In Nederland komt iemand als Marcel van Dam er nog het dichtst bij in de buurt, omdat hij politieke consequenties verbindt aan het ontkennen van de vrije wil.⁸ Van zo'n gedachtegang wil Dworkin verre blijven. Om een gezonde ruimte voor eigen

Tabel 1

Compensatie van ongelijkheden als gevolg van verschillen in:	Radicaal egalitarisme	Gematigd egalitarisme	Meritocratie	Libertarisme
eigen inspanning	ja	nee	nee	nee
natuurlijk talent	ja	ja	nee	nee
sociale positie	ja	ja	ja	nee

verantwoordelijkheid te behouden, moeten we ervan uitgaan dat mensen in staat zijn zelf te kiezen of zij zich inspannen of niet. Als we dat niet doen, stimuleren we hen ook niet om hun best te doen. Daarmee geeft Dworkins positie een nauwkeurige invulling aan de formulering van de eerste these van het sociaal-democratisch mensbeeld: 'de mens wordt verregaand bepaald door zijn omstandigheden'. 'Verregaand' betekent dat aanleg en omgeving een grote rol spelen, maar niet zo groot dat eigen inspanningen en keuzen er niet meer toe doen.

Het politieke speelveld dat op deze manier tot stand komt (zie tabel 1) is niet beperkt tot aan arbeid gerelateerde economische presta-

Egalitaristen zijn risicomijdende bangeriken die hun eigen angst op die van anderen projecteren

ties. Ten aanzien van criminaliteit zijn dezelfde stellingnamen te zien. Sommigen denken dat criminelen vooral tot hun daden gedreven worden door een ongelukkige jeugd, anderen dat al het kwaad is aangeboren, en weer anderen dat criminelen gewoon zelf voor hun slechte levenspad kiezen. Ook in de gezondheidszorg bestaat in toenemende mate de neiging om verschillen in gezondheid toe te schrijven aan eigen keuzen (bijvoorbeeld bij ziekten gerelateerd aan eten en roken) en om mensen daarvoor zelf verantwoordelijk te stellen, terwijl anderen blijven benadrukken dat fysieke aanleg en/of de sociale omgeving sterk beïnvloeden hoeveel iemand eet of beweegt. Debatten over verantwoordelijkheid zijn niet alleen voer voor de personeelschef die moet bepalen welke werknemer welk loon krijgt, maar ook voor de ziektekostenverzekeraar die moet bepalen wie welke behandeling vergoed krijgt, of de strafrechter die moet bepalen wie welke straf krijgt. En natuurlijk voor de politiek, die voor hen allen de algemene regels stelt waaronder zij deze keuzen moeten maken.

DIAGNOSE

De hamvraag is nu hoe te kiezen tussen deze posities. Filosofen hebben geprobeerd om argumenten te geven voor elk van deze posities maar natuurlijk is er geen doorslaggevend argument gevonden dat iedereen heeft overtuigd. Verschillen in de toeschrijving van verantwoordelijkheid voeren terug op verschillen in mensbeeld en zijn dus onuitroeibaar.

Een geliefd gedachte-experiment is de 'sluier der onwetendheid' van John Rawls.⁹ Stel je voor dat je niet weet of je zelf veel of weinig talenten hebt en in welke sociale omgeving je geboren wordt. Je staat zogezegd 'voor je geboorte'. En stel dat je dan zou kunnen kiezen tussen deelname aan verschillende maatschappijen. Zou je dan kiezen voor een maatschappij met libertarische, meritocratische of egalitaristische regels? Veel egalitaristische filosofen denken dat een rationeel antwoord daarop is: we kiezen zeker voor compensatie, in ieder geval van sociale verschillen, en misschien ook wel van verschillen in natuurlijk talent. Niemand wil toch het risico lopen dat hij zelf in een slechte positie belandt, en dan in de goot eindigt? Maar libertariërs bestrijden te vuur en te zwaard dat dit argument steek houdt. Waarom zouden mensen achter de sluier van onwetendheid die gok niet kunnen wagen? Egalitaristen zijn gewoon risicomijdende bangeriken die hun eigen angst op anderen projecteren.¹⁰

Een probleem van een geheel andere orde, maar politiek minstens zo belangrijk, is dat het in de praktijk heel moeilijk is om iemands economische prestatie daadwerkelijk te ontleden in de drie genoemde componenten. Hoe zou een uitkeringsinstantie die over een bijstands aanvraag moet oordelen de relatieve percentages van eigen inspanning, talent en sociale omgeving moeten vaststellen? Wanneer 'kan' iemand wel werken maar 'wil' hij niet? Vaak gebruiken we maar ruwe vuistregels (een psychiatrisch patiënt kan niet werken; iemand die er ogenschijnlijk gezond uitziet wel, een bijstandsmoeder met jonge kinderen niet, een vrouw zonder

Rutger Claassen *Vrij en verantwoordelijk, op z'n sociaal-democratisch*

kinderen wel). Het rechtse verwijt tegen sociaal-democraten is dan ook niet alleen dat zij voor te veel componenten willen compenseren, maar ook dat zij te snel aannemen dat mensen onder zo'n te compenseren oorzaak ('slechte jeugd', 'aangeboren problemen') lijden. En andersom verwijten sociaal-democraten rechts dat zij te snel aannemen dat een ongelijkheid het gevolg van eigen keuzen is. Maar in feite zijn al die generaliseringen problematisch. Alleen een afweging van geval tot geval is zinvol, en dan nog is het heel moeilijk harde uitspraken te doen over wat de oorzaken van iemands handelen werkelijk zijn. In ieders levensloop zijn de drie componenten als een onontwarbare kluwen met elkaar verbonden.

De conclusie tot nu toe moet zijn dat Dworkins gematigd egalitarisme op zichzelf goed past bij de sociaal-democratie, maar dat het ook het permanente hoofdpijn punt van de toewijzing van individuele verantwoordelijkheid met zich meebrengt. Debatten over individuele verantwoordelijkheid hebben de afgelopen decennia tot een loopgravenoorlog geleid. Alle partijen blijven hun versleten kogels op elkaar afvuren, en geen van hen boekt ooit noemenswaardige terreinwinst. Nu is politiek debat deels altijd een herhaling van zetten; niet erg vernieuwend maar het moet wel gebeuren. Maar toch wil ik kijken of er een ander paradigma mogelijk is om na te denken over individuele en sociale verantwoordelijkheid.

DE CAPABILITY-BENADERING

40 Bij Dworkin maar ook bij zijn concurrenten in het tot nu toe geschetste politieke speelveld gaat alle aandacht uit naar de vraag of ongelijkheden in inkomen (en de consumptiepatronen die dat inkomen mogelijk maken) wel of niet verdiend zijn. Maar dat miskent dat inkomen zelf niet van belang is: het gaat erom wat je ermee kunt doen. Dat 'doen' doelt op hoe mensen daadwerkelijk kunnen functioneren. Deze gedachte is aanleiding geweest voor de ontwikkeling van de zogenaamde capability-benadering van Amartya

Sen en Martha Nussbaum.¹¹ Zij betogen dat een samenleving rechtvaardig is als alle burgers recht hebben op een pakket basale mogelijkheden (*capabilities*) om op een bepaalde manier te functioneren (*functionings*). Martha Nussbaum heeft zich ingespannen om een expliciete lijst op te stellen van tien basale menselijke functies waartoe iedere burger de mogelijkheid zou moeten hebben. Die variëren van het (voort)leven

Het politieke debat is deels altijd een herhaling van zetten

zelf tot het gebruiken van de zintuigen en het vermogen tot rationeel redeneren, van het bezitten van een bepaalde lichamelijke integriteit tot de mogelijkheid om eigendom te verwerven (zie tabel 2). Elk van deze functies verdient aparte bescherming.

Voor sociaal-democraten is de capability-benadering in meerdere opzichten bijzonder aantrekkelijk. Dat zal ik schetsen aan de hand van drie vragen: wat moet verdeeld worden? Hoe moet dat verdeeld worden? En welke rol speelt individuele verantwoordelijkheid daarbij? Telkens zal ik laten zien hoe de capability-benadering bouwstenen voor een mensbeeld biedt die ons voorbij het paradigma van Dworkin en zijn tegenstanders voeren.¹²

VRIJHEID

Vraag 1: wat moet verdeeld worden? Het grote verschil ten opzichte van de concurrerende theorieën is dat de capability-benadering rechtvaardigheid direct aan vrijheid koppelt. De tweede these van het sociaal-democratisch mensbeeld (de roeping tot vrijheid) staat in het hart van de capability-benadering, in ten minste drie verschillende opzichten.

Ten eerste zijn de tien capabilities zelf niets anders dan vrijheden. Het abstracte idee 'vrijheid' wordt dus in eerste instantie opgebroken

in tien basale mogelijkheden, dat wil zeggen tien centrale vrijheden waarop iedereen recht zou moeten hebben. Ten tweede, als we die tien centrale mogelijkheden van Nussbaum weer bij elkaar optellen, krijgen we een beeld van autonome mensen, die hun leven naar eigen inzicht kunnen inrichten. Ten derde is het van belang dat de capability-benadering van overheden vraagt zich (in principe) te beperken tot het creëren van mogelijkheden. Voor elk van de genoemde functies kunnen we proberen de maatschappelijke condities te scheppen, zodanig dat mensen de mogelijkheid hebben de functie te benutten, maar of ze een functie benutten laten we aan henzelf over. We kunnen mensen door onderwijs leren nadenken, maar of ze zinvolle gedachten produceren, moeten ze zelf weten. We kunnen mensen mogelijkheden tot politieke participatie geven, maar of ze zich kandidaat stellen is aan henzelf. De staat creëert vrijheid door mogelijkheden te scheppen waardoor mensen een goed leven kunnen leiden; zij laat mensen de vrijheid door het bij mogelijkheden te houden. De capability-benadering heeft een anti-paternalistische inslag.

De capability-benadering benadrukt dat inkomen alleen van belang is voor zover het mensen in staat stelt op een menswaardige manier te functioneren. Natuurlijk erkennen Nussbaum en Sen dat we mensen niet recht-

streeks capabilities kunnen geven. Daarvoor is in de praktijk geld nodig, om instituties op poten te zetten waarin mensen andere mensen helpen om hun vrijheden te verkrijgen. De verdeling van geld bepaalt dus grotendeels welke mogelijkheden tot functioneren tot stand komen. Maar Nussbaum en Sen hameren er voortdurend op dat mensen niet gelijk zijn in hun vermogen om geld om te zetten in daadwerkelijke mogelijkheden. Om iedereen in het onderwijs op een bepaald (Cito-)niveau te brengen moeten we meer geld spenderen aan de ene leerling (met leerproblemen) dan aan de andere (zonder leerproblemen). Er is meer geld nodig voor het ondersteunen van een persoon met een lichamelijke handicap dan voor iemand die volledig gezond is.

Nu zou men kunnen opmerken: wat is dan het verschil met Dworkin (en zijn tegenstanders uit tabel 1)? Verschillen in natuurlijke aanleg zijn voor de capability-benadering net zozeer reden voor herverdeling. Maar het verschil is dat die herverdeling nu toegepast wordt op afzonderlijke mogelijkheden van mensen, niet puur op de inkomensverdeling uit arbeid. We kunnen verschillende onderdelen van de publieke sector (onderwijs, veiligheid, gezondheidszorg) zien als systemen die specifieke mogelijkheden voor mensen garanderen (om gezond, veilig en opgeleid door het leven te gaan). Die herver-

---

Tabel 2 Nussbaums tien centrale capabilities

1. Leven: een leven van normale lengte kunnen volbrengen.
2. Lichamelijke gezondheid, inclusief adequate voeding en onderdak.
3. Lichamelijke integriteit, inclusief seksuele bevrediging en voortplanting.
4. Zintuigen, verbeelding en denken.
5. Emoties: gezonde emotionele ontwikkeling.
6. Praktisch redeneren: opstellen van en kritische reflectie op het eigen levensplan.
7. Sociale aansluiting (affiliation): zinvol contact met andere mensen.
8. Contact met en zorg voor andere diersoorten en de natuur.
9. Spel: lachen en spelen, recreatieve activiteiten.
10. Controle over de eigen omgeving, zowel politiek (participatie) als materieel (eigendom en werk).

Rutger Claassen *Vrij en verantwoordelijk, op z'n sociaal-democratisch*

deling van goederen is dus gericht dan de algemene herverdeling van geld. Dat heeft als voordeel dat mensen, omdat ze er een concreet doel bij zien (het geld gaat naar deze specifieke taken), wellicht geneigd zijn die herverdeling makkelijker te accepteren. Voor de overheid zelf is het voordeel dat ze gericht kan sturen, en zich kan concentreren op die ongelijkheden die het meest schadelijk zijn.

De maatschappelijke relevantie hiervan is dat de centrale gedachte achter de capability-benadering een verzorgingsstaat ondersteunt waarin de vergroting van menselijk kapitaal centraal staat. In plaats van de overdracht van sociale zekerheid zijn de diensten die in natura worden geleverd de cruciale bouwstenen. Daar wordt aan een vergroting van de mogelijkheden (capabilities) van mensen gewerkt.¹³ De diensten van de verzorgingsstaat zijn geen vorm van consumptie maar een vorm van investeren: namelijk investeren in mensen. Door na te gaan welke functies voor mensen essentieel zijn, komen we erachter welke investeringen politieke prioriteit verdienen. Daarbij past wel één grote kanttekening. Door de capability-benadering te volgen in het idee dat het gaat om functioneren als vrij, autonoom mens, worden we blijvend herinnerd aan het feit dat het gaat om *sociale* investeringen. Economisch rendement van die investeringen is geen doel op zichzelf. Investeren in het onderwijs bijvoorbeeld kunnen niet alleen beoordeeld worden op hun rendement in termen van toegenomen productiviteit van geschoolde werknemers. De bijdrage van onderwijs aan de persoonlijke immateriële verrijking van mensen en aan hun vermogen deel te nemen aan de samenleving (burgerschap) zijn net zozeer van belang.

42

VERDELING

Vraag 2: Hoe moet verdeeld worden? Als het gaat om een rechtvaardige verdeling van inkomen, stellen we ons vaak een denkbeeldige inkomensladder voor waarop iedereen geplaatst kan worden. Zo heb je de groep 10% minst verdienende men-

sen in een samenleving, de 10% daarna et cetera, zo door tot de groep 10% meest verdienenden. Rechtvaardigheid gaat dan om de verhoudingen tussen die groepen. Mogelijke verdelingsnormen zijn: volkomen vrijheid (iedereen mag verdienen wat de markt toestaat), nivellering (er moet bijvoorbeeld een verhouding zijn van 1 op 10 tussen laagst en hoogst betaalden), het vaststellen van een minimum (de laagstbetaalde moet een minimumloon verdienen), et cetera.

De diensten van de verzorgingsstaat moeten gezien worden als investeringen in menselijk kapitaal

Bij de capability-benadering wordt de verdelingsvraag uitgesplitst. Per capability moeten we een aparte ladder vaststellen; dus in totaal tien ladders als we Nussbaums tien capabilities als uitgangspunt nemen. Het verdelingscriterium is volgens Nussbaum dat iedereen op elke ladder *voldoende* moet hebben om een menswaardig leven te kunnen leiden. Het gaat haar dus om een menswaardig minimum, uitgedrukt in een drempelwaarde. Per capability moet die worden vastgesteld. Zo kunnen we in de zorg een basispakket van verrichtingen vaststellen waar iedereen recht op heeft. In het onderwijs kunnen we een basisniveau formuleren dat alle leerlingen zouden moeten behalen. De samenleving is rechtvaardig als iedere burger voor alle tien capabilities op het vereiste niveau zit. Als iemand eronder zit, is dat reden voor herverdeling.

Een vraag apart is hoe het zit met verschillen tussen individuen als iedereen boven de drempelwaarde zit. Nussbaum laat zich over deze verschillen helaas niet uit. Wel benadrukt ze dat we niet de ene capability tegen de andere kunnen uitruilen. Een minimum is vereist voor elke capability apart. Dit 'minimumdenken'

hoeft niet per se *minimalistisch* uit te pakken. Als we een hoge, ambitieuze drempel formuleren, zal er meer herverdeling nodig zijn. Waar we de drempel leggen waarvoor we collectief garant staan, is dus cruciaal. Maar feit blijft wel dat het minimumdenken ongevoelig is voor relatieve verschillen.¹⁴ De gedachte is dat ongelijkheden niet erg zijn, als iedereen maar voldoende heeft om vrij en menswaardig te kunnen leven.

Zelf betwijfel ik of Nussbaums keuze om zich zo tot een drempel te beperken en geen uitspraken te doen over rechtvaardige verhoudingen daarboven, wel zo logisch is. Want zij presenteert zelf het mensbeeld van de *capability*-benadering als Aristotelisch en relationeel. Bij haar blijkt dat relationele aspect met name uit de rol van de zevende *capability* (sociale aansluiting, behoefte aan contact met anderen). In het vorige nummer van *seD* betoogde ik dat het sociaal-democratische mensbeeld als relationeel moet worden opgevat: mensen hebben elkaar nodig om een vrij individu te worden. Ze heb-

Als er te grote verschillen bestaan tussen mensen, is het voor hen moeilijker erkenning te verwerven

ben voortdurend behoefte aan erkenning van anderen om goed te functioneren. Maar ik zou zeggen dat dit gevolgen heeft voor verdelingsvraagstukken. Zo hebben de epidemiologen Wilkinson en Pickett in hun recente boek *The Spirit Level* betoogd dat te grote relatieve verschillen in absoluut opzicht iedereen benadelen, niet alleen de armen maar ook de rijken. Dat komt volgens hen omdat in een *inegalitaire* samenleving iedereen meer stress en angst heeft over de vraag of hij voldoende erkenning van anderen krijgt ('status anxiety')¹⁵ Weer anderen, zoals de econoom Robert Frank, hebben de nadruk gelegd op het feit dat inkomen een sterk *positioneel* karakter heeft. De waarde die we aan ons inkomen ontleen, hangt sterk af van de relatieve

positie die we ermee in de samenleving kunnen bekleden. Een meer *egalitaire* verdeling zou goed zijn om de eigenwaarde van mensen met een relatief lage positie niet te zeer aan te tasten, en daarmee de sociale cohesie en stabiliteit in de samenleving als geheel.¹⁶ Wie een relationeel mensbeeld aanhangt moet ook de sociaaleconomische consequenties van onze menselijke zucht naar status en erkenning in acht nemen.

Het ligt voor de hand om naast een minimum een maximale bandbreedte in acht te nemen, zodat relatieve verschillen niet te groot worden. Bij te grote verschillen tussen mensen wordt het immers moeilijker om erkenning van anderen te verwerven. De maatschappelijke relevantie daarvan is alomtegenwoordig. De grote beloningen in bedrijven en organisaties, zo wordt nu steeds breder erkend, werken ontwrichtend binnen die organisaties. Top en werkvloer zien elkaar niet meer staan. Niet voor niets wordt nu wetgeving voorbereid om inkomens in de hele publieke sector aan een maximum te binden. Vanuit het hier gepresenteerde mensbeeld is dat volkomen verdedigbaar. Een vlaktaks (zoals het CDA nu voorstelt) is daarentegen weer moeilijker verteerbaar. Eerder zou de huidige progressiviteit in de belastingen behouden of zelfs versterkt moeten worden. Maar de bandbreedte voor verschillen moet niet alleen voor geld (inkomen en vermogen) gelden. Juist de *capability*-benadering biedt de mogelijkheid zo'n bandbreedte toe te passen op allerlei relatieve verschillen, bezien voor elke *capability* apart. We kunnen bijvoorbeeld middelen in de gezondheidszorg zo proberen in te zetten dat de levensduur tussen hoger en lager opgeleiden niet te veel uiteenloopt. Hetzelfde geldt voor verschillen in toegang tot hoger onderwijs voor studenten uit alle bevolkingsgroepen.¹⁷

VERANTWOORDELIJKHEID

Vraag 3: welke rol speelt individuele verantwoordelijkheid? De houding van de capability-benadering tegenover individuele verantwoordelijkheid is in principe open. Eén mogelijkheid is

Rutger Claassen *Vrij en verantwoordelijk, op z'n sociaal-democratisch*

om het garanderen van een minimumniveau van de mogelijkheden die mensen hebben altijd voorrang te geven boven individuele verantwoordelijkheid. Zo meent Elizabeth Anderson, voorstander van de capability-benadering, dat we een onverzekerde die in een verkeersongeval zwaargewond raakt, toch moeten verzorgen.¹⁸ Voor sommigen geldt dat het geen bewuste keuze is onverzekerd te zijn: er is simpelweg

Een vrij mens krijgt een pakket mogelijkheden gegarandeerd door de samenleving

een gebrek aan geld. In die gevallen is behandeling een kwestie van beschaving. We helpen het verkeersslachtoffer, ook zonder verzekering, omdat we een minimumniveau van capabilities voor iedereen willen garanderen, ook als mensen niet hebben bijgedragen aan de collectieve pot waaruit dat gefinancierd moet worden.

Zelfs als het onverzekerd-zijn wel een bewuste keuze was (net zoals het niet ingeënt willen worden dat is voor sommige bevolkingsgroepen), dan nog krijgt het verkeersslachtoffer een behandeling. Anderson bepleit dus dat elk individu aan zijn haren over de sociaal vastgestelde drempel van het capability-minimum gesleept moet worden. Het behalen van de drempel is heilig, en mensen onder de drempel rekenen we hun verkeerde keuzen niet aan. Deze houding komt dicht in de buurt van het eerder besproken radicaal egalitarisme (zie tabel 1), maar dan in een capability-variant.

Zelf denk ik dat de capability-benadering met een minder categorische afwijzing van individuele verantwoordelijkheid toe kan. Juist deze benadering geeft ons de gelegenheid het denken over verantwoordelijkheid op te breken in specifieke deelgebieden. Elke capability vertegenwoordigt een eigen moreel domein, waarin we verschillende politieke keuzen kunnen maken.

Daarbij *hoeft* een capability-benadering zeker niet altijd mensen voor hun specifieke keuzen verantwoordelijk te houden, maar soms kan zij dat wel doen. Wat geldt voor één capability (gezondheidskeuzen) hoeft weer niet te gelden voor andere capabilities (iemand's eigen keuzen ten aanzien van opleiding bijvoorbeeld). Zo kunnen we differentiëren in hoe we met individuele verantwoordelijkheid omgaan en per terrein een ander evenwicht bereiken. Ook kunnen we de historische ontwikkeling laten meespelen. Naarmate mensen meer geëmancipeerd en ook rijker zijn, kunnen ze ook meer individuele verantwoordelijkheid dragen. De kunst is te differentiëren tussen diegenen voor wie die verantwoordelijkheid goed te dragen is, en diegenen voor wie zij een ondraaglijke last is.

Daarbij kan Dworkins algemene insteek (wel compenseren voor talenten en sociale achterstanden, niet voor eigen keuzen) als uitgangspunt gelden, dat beter bij een sociaal-democratisch perspectief past dan de eerder geschetste alternatieven ter linker- en rechterzijde. De spanning bij het toepassen van dit uitgangspunt op concrete gevallen blijft echter bestaan, en daarmee zullen tegenstanders ter rechterzijde blijven klagen dat in de praktijk te veel individuele verantwoordelijkheid wordt ontnomen. Maar het uitgangspunt is verdedigbaar: niet te veel maar ook niet te weinig compenseren. Bovendien wordt het denken over verantwoordelijkheid nu gedifferentieerd per 'capability', en opgenomen in een breder kader waarin een minimum voor iedereen wordt nagestreefd en een acceptabele bandbreedte van relatieve verschillen wordt bewaakt. Dat zou veel druk van de ketel moeten halen.

CONCLUSIE

De capability-benadering geeft invulling aan het sociaal-democratische mensbeeld door haar substantiële visie op wat het betekent vrij mens te zijn: een pakket basale mogelijkheden gegarandeerd te krijgen door de samenleving. Door een specificatie van die mogelijkheden ontstaat

een nader ingevuld mensbeeld. Nussbaums lijst is wat dat betreft slechts een voorstel; de PvdA zou haar eigen lijst kunnen maken. Waar die mogelijkheden gegarandeerd zijn, ontstaat ruimte voor eigen keuzen en dus eigen verantwoordelijkheid, maar er is ook de ruimte om op onderdelen van het pakket mensen (ondanks ongelukkige eigen keuzen) te helpen. Het pakket van mogelijkheden definieert een bestaansminimum: waar per capability de drempel moet liggen is een politieke vraag.

Daarnaast blijft er de vraag of het garanderen van zo'n minimum genoeg is, of dat de verschillen in mogelijkheden tussen mensen binnen de perken gehouden moeten worden. Voor dat laatste zijn — vanuit het hier gepresenteerde relationele mensbeeld — goede redenen, gegeven de negatieve effecten op de sociale cohesie die ontstaan als verschillen te groot worden. Maar hoe groot de verschillen precies mogen worden, ook dat is weer een politieke vraag. Al met al biedt de benadering een stevige basis voor een aantrekkelijk mensbeeld voor de eenentwintigste-eeuwse sociaal-democratie.

Aan het begin van mijn artikel in de vorige s&D opperde ik dat het sociaal-democratisch mensbeeld bondig kan worden samengevat in twee thesen: 1) de mens wordt verregaand bepaald door zijn omstandigheden, en 2) de

mens is geroepen vrij te zijn. Die twee thesen staan nog steeds overeind, net als de spanning ertussen die productief gemaakt moet worden. Waar het om gaat is een hedendaagse invulling aan beide thesen te geven. In dit artikel stond de vraag centraal hoe die roeping naar vrijheid te begrijpen. Daarvoor hebben we een ingevuld mensbeeld nodig, zoals dat van Martha Nussbaum, waarin een reeks basale vrijheden wordt gepresenteerd als leidend in het bedrijven van politiek. Zo'n voorstel helpt ons vervolgens bij onze analyse van de omstandigheden die mensen beperken vrij te zijn, bij het afstemmen van de 'onrechtdetector' van sociaal-democraten.¹⁹ In het vorige artikel betoogde ik dat die omstandigheden niet — zoals al te snel is gedacht in sociaal-democratische kringen — louter beperkend zijn. Gemeenschappen spelen ook een positieve rol bij het creëren van vrije mensen. Een meer relationeel mensbeeld is nodig, en die lijn zien we ook opdoemen in de capability-benadering.

Tezamen geven deze ideeën hopelijk meer invulling aan het sociaal-democratisch mensbeeld. Van zo'n mensbeeld moeten we geen wonderen verwachten. Van daar is het nog een lange weg naar sociaal-democratische politiek. Maar af en toe is het goed terug te keren naar waar het werk ooit om begonnen was en opnieuw te beginnen.

Noten

1 Rutger Claassen, 'De bindingsangst van sociaal-democraten', s&D 2011/10-11, pp. 61-70. 2 Arnon Grunberg, 'Miserabilisme', <i>de Volkskrant</i> 23 november 2011. 3 Dworkin, 'What is Equality? Part 2: Equality of Resources', in: <i>Philosophy & Public Affairs</i> 10 (4) 1981, pp. 283-245. Voor de in deze paragraaf gepresenteerde gedachtengang zie ook Rutger Claassen, <i>Het huis van de vrijheid</i> (Ambo 2011), pp. 39-53.	4 Robert Nozick, <i>Anarchy, State and Utopia</i> (Blackwell, 1974). 5 Zie de karakterisering van deze positie door John Rawls in <i>A Theory of Justice</i>, rev. ed. (Oxford UP, 1999), pp. 91-92. 6 Sommige 'libertariërs' zijn overigens tegelijkertijd egalitair en verdedigen een gelijk basisinkomen voor iedereen, onafhankelijk van hoe lang of hard je werkt. Zie bijvoorbeeld Philippe van Parijs, <i>Real Freedom for All</i> (Oxford UP 1995). Deze positie wordt dan wel 'links-libertarisme' genoemd. Herver-	deling heeft bij hen een andere motivatie dan het afwijzen van de gedachte dat we eigenaar zijn van ons eigen talent. 7 Brian Barry, <i>Why Social Justice Matters</i> (Polity Press, 2005), pp. 109-127. 8 Marcel van Dam, <i>Niemandsland. Biografie van een ideaal</i> (De Bezige Bij, 2009). 9 Rawls, <i>A Theory of Justice</i>, pp. 118. 10 Voor een invloedrijke poging tot weerlegging van de liberarische positie dat mensen eigenaar zijn van hun eigen talent, zie G.A. Cohen, <i>Self-Ownership</i>,	45

Rutger Claassen *Vrij en verantwoordelijk, op z'n sociaal-democratisch*

- Freedom and Equality* (Cambridge UP, 1995), pp. 229-244.
- 11 Amartya Sen, *The Idea of Justice* (Belknap Press, 2009), Martha Nussbaum, *Women and Human Development* (Cambridge UP, 2000). Frappant genoeg schreef Nussbaum ook een artikel onder de titel 'Aristotelian Social Democracy' (ondanks het feit dat de term 'social democracy' in de vs geheel niet courant is).
  - 12 Zie ook Roland Pierik en Ingrid Robeyns, 'Resources versus Capabilities: Social Endowments in Egalitarian Theory', in: *Political Studies* 55 (2007): 133-152.
  - 13 Dat neemt niet weg dat ook inkomensoverdrachten individuele capabilities scheppen. Zoals iedereen op een klein budget weet, zijn zonder inkomen veel waardevolle activiteiten en goederen geen reële mogelijkheid meer. We kunnen dus inkomensbescherming niet verwaarlozen.
  - 14 Nussbaum meent wel dat sommige capabilities strikt gelijk verdeeld moeten worden (m.n. civiele en politieke rechten).
  - 15 Wilkinson & Pickett.
  - 16 Robert Frank, *Choosing the Right Pond* (Oxford UP, 1985), pp. 99-120.
  - 17 Het gaat hier natuurlijk om de input om wat vanuit de overheid (of private partijen!) aan de capabilities van mensen wordt uitgegeven. Als iemand veel hoger eindigt dan anderen door natuurlijk talent kan dat geen reden zijn voor nivellering. We gaan niet honderjarigen ombrengen (de eerste capability) omdat anderen slechts zeventig jaar worden.
  - 18 Elizabeth Anderson, 'What is the Point of Equality?', in: *Ethics* 1999.
  - 19 De term is van Jan Kuitenbrouwer, die zich in *NRC Handelsblad* (25 januari 2012) beklagt over het gezoek van de PvdA naar een 'nieuw verhaal'.